KWARTALNIK HISTORII KULTURY MATERIALNEJ 67 (1), 2019
PL ISSN 0023-5881
www.iaepan.edu.pl
DOI: 10.23858/KHKM67.2019.1.005

Aleksandra Pasieta

Stary Rynek w Bydgoszczy w świetle źródeł ikonograficznych i kartograficznych (XVII–trzecia ćwierć XIX wieku)

Słowa kluczowe: Bydgoszcz, Stary Rynek, ikonografia, kartografia, XVII–XIX w.
Key words: Bydgoszcz, Old Market Square, iconography, cartography, 17th–19th centuries

Widoków bydgoskiego placu staromiejskiego nie poddawano dotąd systematycznemu naukowemu opracowaniu i interpretacji, nie stały się też one szczególnym przedmiotem zainteresowania badaczy. Często dawne przedstawienia plastyczne wykorzystywano jedynie jako uzupełnienie materiałów pisanych. Mapy, widokówki, fotografie, dzieła malarskie, graficzne i rysunkowe z motywem Starego Rynku reprodukowano w artykułach i albumach Zdzisława Hojki[1], Wojciecha Banacha[2], Barbary Chojnackiej[3], Bogumiła Rogalskiego[4], Zbigniewa Zyglewskiego[5], Lecha Łbika[6], Jerzego Derendy[7], Jolanty i Józefa Łosiów[8], Stefana Pastuszewskiego[9], Wiesława Posadzego[10], Jerzego Frycza[11], Gerharda Ohlhoffa i Wilfrieda Samela[12] oraz w syntezach dziejów Bydgoszczy[13].

Poniżej przedstawię źródła z bydgoskich kolekcji muzealnych, bibliotecznych i archiwalnych Muzeum Okręgowego im. Leona Wyczółkowskiego, Archiwum Państwowego, Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej im. dra Witolda Bełzy. Mapy i widoki Starego Rynku reprezentują akwarele, rysunki ołówkiem, tuszem, piórkiem i kolorowane, miedzioryty, ryciny, litografie jedno- i wielobarwne, fotografie, drzeworyt, akwaforta i obraz olejny. Zebrane materiały pochodzą z lat 1657–1875.

[1] Hojka Z. 1992, s. 24–27; tenże 1993, s. 27–28, 31, 34–38, 40; tenże 1994, s. 25–27, 29; tenże 2002, s. 45, 50, 52, 54–56.

[2] Banach W. 2001, s. 26, 30, 35, 40, 52, 59, 64–65, 132, 136, 149, 152, 164, 166.

[3] Chojnacka B. 1996, s. 67–72, 113–115, 132.

[4] Rogalski B. 1997, s. 332.

[5] Zyglewski Z. 1995, s. 120–130.

[6] Łbik L. 1998, s. 17–25; tenże 2012, s. 51–73.

[7] Piękna. 2006, s. 100, 131, 137, 139, 141–142, 145–147, 149–150, 152, 452–453, 470–471, 553, 556–557, 560–562, 666, 670, 674, 681, 696, 719, 747, 750.

[8] Łosiowie J. i J. 1998, s. 12.

[9] Pastuszewski S. 1991, s. 197–198.

[10] Posadzy W. 1957, s. 117–118.

[11] Frycz J. 1956, s. 507–508.

[12] Ohlhoff G., Samel W. 1979, s. 13, 34, 37, 62.

[13] Historia. 1991, fot. 123, 128; tamże 1999, s. 156, 757, 760, 813; tamże 2004, s. 70, 262, 322–323, 433; Kabaciński R., Kotowski W., Wojciak J. 1980, s. 74, 167, 169, 177, 198, 213.

Ryc. 1. Fragment planu Bydgoszczy, Erik Jönsson Dahlbergh, 1657 r., fragment miedziorytu (za: Piękna. 2006, s. 26, ryc. 13)

Fig. 1. A fragment of a street plan of Bydgoszcz, Erik Jönsson Dahlbergh, 1657, a detail from a copperplate (after: Piękna. 2006, p. 26, fig. 13)

Ryc. 2. Kościół świętego Krzyża i ratusz, Erik Jönsson Dahlbergh, 1657 r., fragment miedziorytu (za: Pastuszewski S. 1991, s. 198)

Fig. 2. The church of the Holy Cross and the town hall, Erik Jönsson Dahlbergh, 1657, a detail from a copperplate (after: Pastuszewski S. 1991, p. 198)

Najstarszym zachowanym źródłem ikonograficznym do dziejów zabudowy Starego Rynku w Bydgoszczy jest miedzioryt odbity według rysunku szwedzkiego rysownika i inżyniera wojskowego, Erika Jönssona Dahlbergha w 1657 r. Rycina odzwierciedla plan oraz panoramę miasta widzianą ze skarpy szwederowskiej. Plan miasta jest schematyczny, z rynkiem otoczonym

Ryc. 3. Wieża ratuszowa, Johann Rudolf Storn, 1661 r., fragment rysunku piórkiem (za: Tomkiewicz W. 1962, s. 280, ryc. 25)

Fig. 3. The town hall tower, Johann Rudolf Storn, 1661, a detail of a pen-and-ink drawing (after: Tomkiewicz W. 1962, p. 280, fig. 25)

zabudową i blokiem śródrynkowym (ryc. 1). Na panoramie wyraźnie widoczny jest ratusz i kościół pod wezwaniem Św. Krzyża[14] (ryc. 2).

Album Meyerberga zawiera rysunki austriacko-szwajcarskiego malarza, Johanna Rudolfa Storna, z 1661 r. Zbiór obejmuje ponad trzydzieści wedut miast, miasteczek i wsi z terenu Śląska, Kujaw, Wielkopolski, Pomorza Gdańskiego. Materiał ilustracyjny dokumentuje podróż poselstwa cesarskiego na trasie: Wiedeń–Wrocław–Bydgoszcz–Gdańsk–Kłajpeda–Nowogród–Moskwa. Prezentowany widok ukazuje wieżę bydgoskiego ratusza[15] (ryc. 3).

Dopiero z drugiej połowy XVIII w. pochodzą kolejne plany miasta, wykreślone przez mierniczego Gretha (ryc. 4), Steermanna (ryc. 5) i porucznika Lindnera (ryc. 6). W roku 1890 Gustaw Reichert i Emil Schulz zrekonstruowali plan Bydgoszczy w XVI–XVIII w. (ryc. 7). Niemiecki litograf i malarz, Julius Greth, urodzony w 1824 r. w Bydgoszczy, na litografii barwnej utrwalił Stary Rynek z pierwszej połowy XIX w. (ryc. 8).

Plan wykreślony w 1816 r. przez Neumanna odzwierciedla zachowane jeszcze budy handlowo-mieszkalne od strony północnego wschodu i południowego zachodu (ryc. 9). Nieautoryzowana akwarela z 1829 r. ukazuje zrujnowaną zabudowę śródrynkową wraz z ratuszem (ryc. 10). Na kolejnej nieautoryzowanej rycinie z pierwszej połowy XIX stulecia odwzorowano budynki pierzei wschodniej (ryc. 11), a na planie z ok. 1829–1830 r. kramy handlowe (ryc. 12). Natomiast plan miasta z 1834 r. autorstwa Breitherra prezentuje uporządkowany już plac rynkowy, z którego zniknął zarówno ratusz, jak i budynki kramarskie działające do roku 1829 (ryc. 13).

Z trzeciej ćwierci XIX w. przetrwało kilka obrazów, grafik, rysunków ołówkiem i tuszem oraz fotografii. W latach sześćdziesiątych tego stulecia otwarto bowiem w Bydgoszczy pierwsze zakłady fotograficzne. W tym czasie zwiększyła się również różnorodność ujęć i motywów. Zainteresowanie artystów wzbudzał przede wszystkim pomnik Fryderyka II Wielkiego oraz pierzeje rynkowe i świątynia jezuicka.

Widoki miasta dominowały także w twórczości rysownika, malarza i litografa, Paula Bertholda Jaekela, od lat sześćdziesiątych XIX w. właściciela atelier litograficznego w Bydgoszczy. W ramach działalności wydawniczej drukował widokówki, mapy, plany miasta, etykiety na wino i towary. Jego rysunki ołówkiem i tuszem przedstawiają kamienice od strony północnej i południowej Starego Rynku (ryc. 14–16).

[14] Piękna. 2006, s. 26; Łbik L. 1998, s. 19; tenże 2012, s. 54, 65; Posadzy W. 1957, s. 88, 117.

[15] Tomkiewicz W. 1962, s. 262, 266–267, 286.

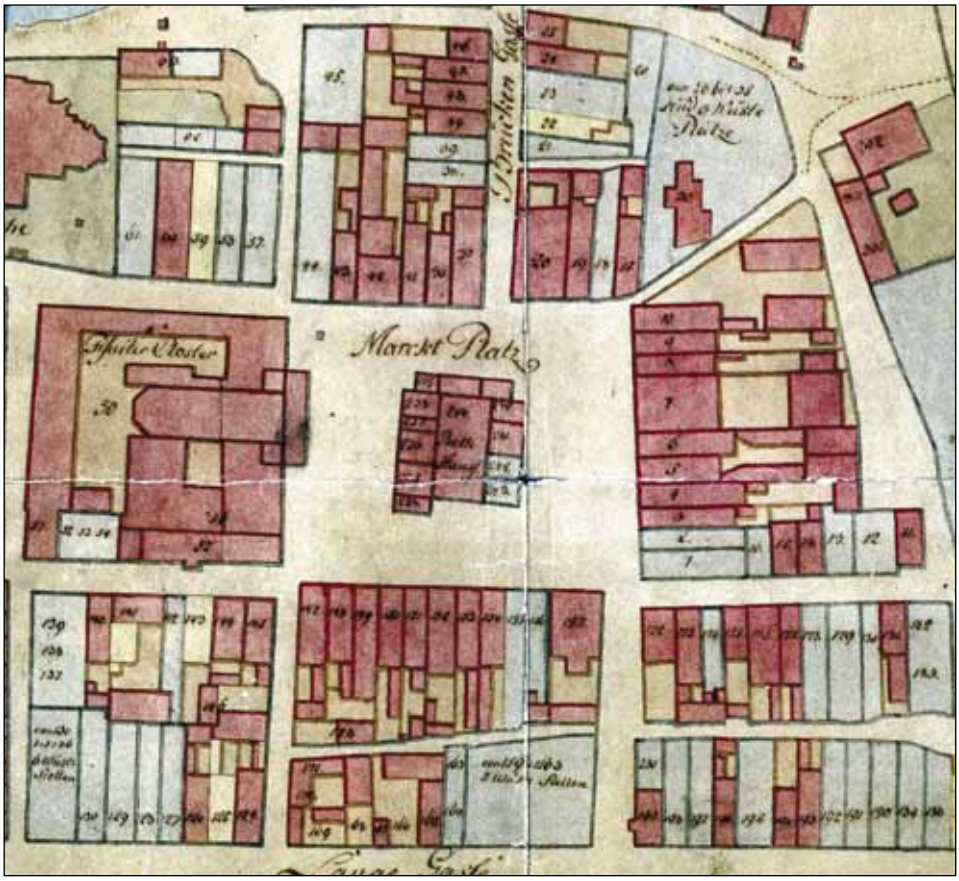

Ryc. 4. Fragment planu Bydgoszczy, Greth, 1774 r., tusz, akwarela
(APB, nr zespołu 189, sygn. 1)

Fig. 4. A fragment of a street plan of Bydgoszcz, Greth, 1774, ink, watercolour
(APB, collection no. 189, item 1)

Pierwsze fotografie placu staromiejskiego wykonano w latach 1861 i 1862 z okazji uroczystości wmurowania kamienia węgielnego pod pomnik Fryderyka II Wielkiego oraz odsłonięcia pomnika (ryc. 17–18). Wprowadzenie do ikonografii Starego Rynku kolejnych kadrów przypadło w udziale fotografowi i malarzowi portreciście, Rudolfowi Bradengeierowi. W latach 1865 i 1870 sfotografował kościół jezuicki i domy południowej pierzei Rynku (ryc. 19–20). Natomiast w 1919 r. August Wolff namalował obraz olejny *Kościół pojezuicki w 1862 roku*[16] (ryc. 21).

Jak wspomniałam wyżej, najstarsze zachowane źródła ikonograficzne do dziejów zabudowy Starego Rynku pochodzą z drugiej połowy XVII w. Ten niewielki zbiór tworzy panorama miasta i weduta. Miedzioryt Dahlbergha przedstawia wybudowany w latach 1637–1649 jednonawowy kościół jezuicki pod wezwaniem Świętego Krzyża[17] (ryc. 2). Rycina dokładnie odwzo-

[16] Chojnacka B. 1996, s. 11–13; Wende O. 1864, s. XXI; Koch L. 1882, s. XLIII; Gardiewski C. 1889, s. 11a; Hojka Z. 2002, s. 11.

[17] Łbik L. 1998, s. 18; tenże 2012, s. 54; Frycz J. 1956, s. 507–508; Pastuszewski S. 1991, s. 198; Posadzy W. 1957, s. 88, 118; Heyduk B. 1971, s. 136; Zyglewski Z. 1995, s. 123.

Ryc. 5. Fragment planu Bydgoszczy, Steermann, 1789 r., tusz, akwarela (za: Piękna. 2006, s. 28, ryc. 15)

Fig. 5. A fragment of a street plan of Bydgoszcz, Steermann, 1789, ink, watercolour (after: Piękna. 2006, p. 28, fig. 15)

Ryc. 6. Fragment planu Bydgoszczy, Lindner, 1800 r., ryt. Ludwig Schmidt, miedzioryt (APB, nr zespołu 189)

Fig. 6. A fragment of a street plan of Bydgoszcz, Lindner, 1800, engraved by Ludwig Schmidt, a copperplate (APB, collection no. 189)

rowuje bryłę architektoniczną budynku, w stylu nawiązującym do klasycyzmu palladiańskiego. Fasadę wieńczył trójkątny szczyt z wolutami i kulami, a północną wieżę na planie kwadratu — barokowy hełm. W partiach ścian nawy, prezbiterium i elewacji wkomponowano koliste i prostokątne okna. Korpus główny pokrywał dwuspadowy dach, w kalenicy zaś umieszczono sygnaturkę[18].

Prace Dahlbergha (ryc. 2) i Storna (ryc. 3) ukazują najstarszy widok ratusza w stylu gotycko-renesansowym. U Dahlbergha dwukondygnacyjna budowla ma stromy dach dwuspadowy ujęty od północy i południa ozdobnymi szczytami schodkowymi, czworoboczną wieżę z wysuniętą przed lico muru galerią obserwacyjną ze sterczynami w narożach, nakrytą dachem zwieńczonym hełmem z iglicą. W ścianach widoczne są niewielkie okienka, a podziały poziome podkreślają gzymsy. Natomiast Storn nakreślił wieżę ratuszową z dwiema galeriami, a pozostałe detale namalował podobnie. Wysokie wieże ratusza i kościoła jezuickiego dominowały w krajobrazie rynku i miasta w drugiej połowie XVII stulecia[19].

W roku 1774 mierniczy Greth opracował dokładny i szczegółowy plan miasta[20] (ryc. 4). Rysunek ten, sprzed intensywnej rozbudowy w czasach zaboru pruskiego, ma istotne znaczenie dla rekonstrukcji układu urbanistycznego Bydgoszczy z okresu lokacyjnego. Na Starym Rynku

[18] Pastuszewski S. 1991, s. 195–199.

[19] Łbik L. 2012, s. 53, 55; Tomkiewicz W. 1962, s. 262, 266.

[20] Posadzy W. 1957, s. 91, 117; Chojnacka B. 1996, s. 27,151; Łbik L. 2012, s. 57; Frycz J. 1956, s. 508; Piękna 2006, s. 27; Nowakowski T. 2005, s. 24–28, 30.

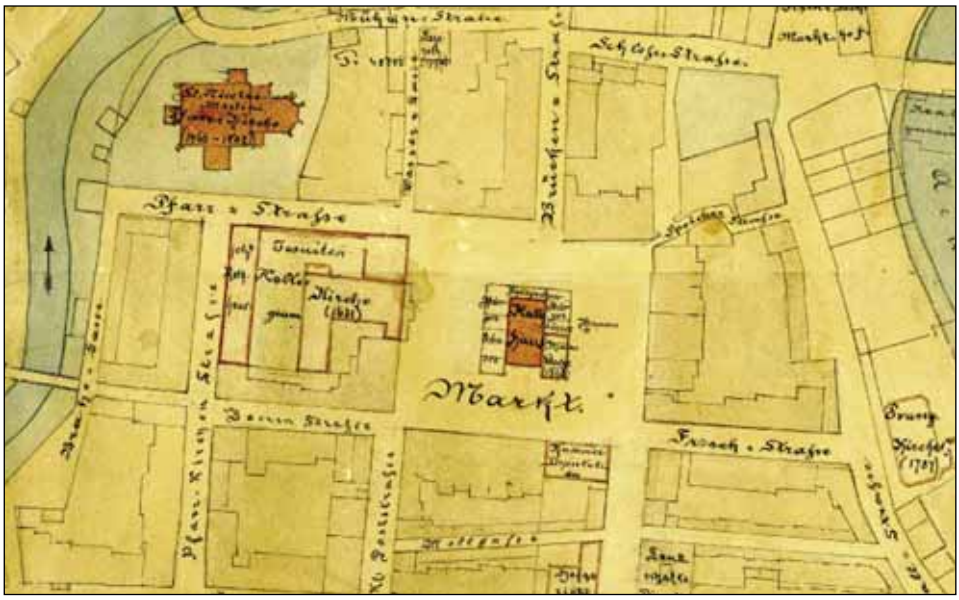

Ryc. 7. Rekonstrukcja planu Bydgoszczy, Gustaw Reichert, Emil Schulz, 1890 r.
(WMBPB, sygn. C IV 439)

Fig. 7. A reconstructed street plan of Bydgoszcz, Gustaw Reichert, Emil Schulz, 1890
(WMBPB, catalogue no. C IV 439)

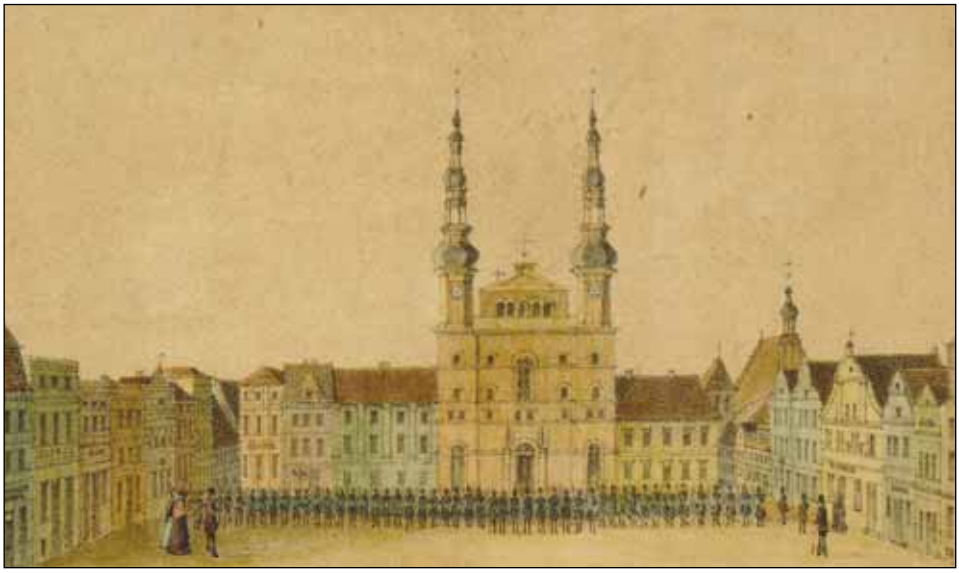

Ryc. 8. Zachodnia pierzeja Starego Rynku, Julius Greth, ok. 1848 r.
(MOB, nr inw. MOB/H/1539)

Fig. 8. The western frontage of the Old Market Square, Julius Greth, c. 1848
(MOB, inventory no. MOB/H/1539)

Ryc. 9. Fragment planu Bydgoszczy, Neumann, 1816 r. (APB, nr zespołu 189, sygn. 6)

Fig. 9. A fragment of a street plan of Bydgoszcz, Neumann, 1816 (APB, collection no. 189, item 6)

Ryc. 10. Budy podratuszowe, autor nieznany, 1829 r., akwarela (MOB, nr inw. MOB/H/1449)

Fig. 10. Stalls near the town hall, author unknown, 1829, watercolour (MOB, inventory no. MOB/H/1449)

parcele pod dawnymi nr 44, 1–2, 155–156, 18 widnieją jako nie zabudowane. Działki budowlane charakteryzują się przeważnie wąskim i wydłużonym kształtem. Jednonawowy kościół jezuicki ma nieznacznie wyodrębnione, trójbocznie zamknięte prezbiterium oraz dwie kwadratowe wieże flankujące fasadę. Elewacja świątyni poprzedzona jest podejściem. Na środku placu staromiejskiego mieści się założony na rzucie prostokąta ratusz i blok śródrynkowy, składający się z dziesięciu bud handlowo-mieszkalnych 234–243. W 1751 r. obiekty na parcelach 242 i 243 uległy zniszczeniu, a miejsce po nich pozostało niezabudowane. Od strony północnej oznakowano dwa

Ryc. 11. Południowo-wschodnia strona Starego Rynku, autor nieznany, pierwsza połowa XIX w. (za: Piękna. 2006, s. 137, ryc. 98)

Fig. 11. The south-eastern part of the Old Market Square, author unknown, 1st half of the 19th c. (after: Piękna. 2006, p. 137, fig. 98)

pozbawione numerów, czworoboczne obiekty dostawione do ratusza. Na podstawie rejestrów ekonomicznych z lat 1752–1760 można przypuszczać, iż jedną budowlę zamieszkiwali słudzy miejscy, natomiast w drugim budynku, zwanym budą pisarską, przebywał pisarz[21].

Późniejszy plan mierniczego Steermanna z 1789 r. ukazuje schematyczny zarys placu staromiejskiego ze świątynią jezuicką w pierzei zachodniej oraz ratuszem z budami kupieckimi[22] (ryc. 5). Na kolejnym planie, wykreślonym w 1800 r. przez porucznika Lindnera, oznaczono najważniejsze gmachy na rynku — ratusz, odwach, Deputację Kamery Wojenno-Domenalnej i kościół jezuitów[23] (ryc. 6). Do zachodnich i wschodnich domów kramarskich przylegały arkadowe podcienia.

Wątpliwości i polemiki wywołują osiemnastowieczne widoki Starego Rynku. Jest to akwarela Paula Bertholda Jaekela, prezentująca plac staromiejski ok. 1800 r., a wykonana w roku 1903 na podstawie zaginionego oryginału[24] (ryc. 22) oraz obraz Augusta Wolffa z 1919 r.[25] (ryc. 23). Lech Łbik analizując ratusz i zabudowę śródrynkową z tych czasów wnioskował, iż Jaekel „obiekty […] przedstawił wyłącznie z fantazji", natomiast Wolff „wyraził własną wizję plastyczną zabudowy […] u progu XIX stulecia". L. Łbik stwierdził także, że „mimo późnej metryki dzieło to (P.B. Jaekela) cieszy się niezasłużonym zaufaniem wielu badaczy przedrozbiorowej architektury miasta"[26]. Bogumił Rogalski, recenzując katalog *Widoki Bydgoszczy* napisał, że: „Stary Rynek

[21] Łbik L. 2012, s. 55–56, 73.

[22] Posadzy W. 1957, s. 92, 117; Chojnacka B. 1996, s. 151.

[23] Posadzy W. 1957, s. 94, 117; Frycz J. 1956, s. 507–508; Łbik L. 1998, s. 21; tenże 2012, s. 58; Chojnacka B. 1996, s. 28, 151.

[24] Chojnacka B. 1996, s. 10, 12, 67, 179; Łosiowie J. i J. 1998, s. 12; Łbik L. 2012, s. 53; Rogalski B. 1997, s. 335; Posadzy W. 1957, s. 93, 118.

[25] Chojnacka B. 1996, s. 13, 179; Piękna. 2006, s. 129; Łbik L. 2012, s. 55.

[26] Łbik L. 2012, s. 51–73.

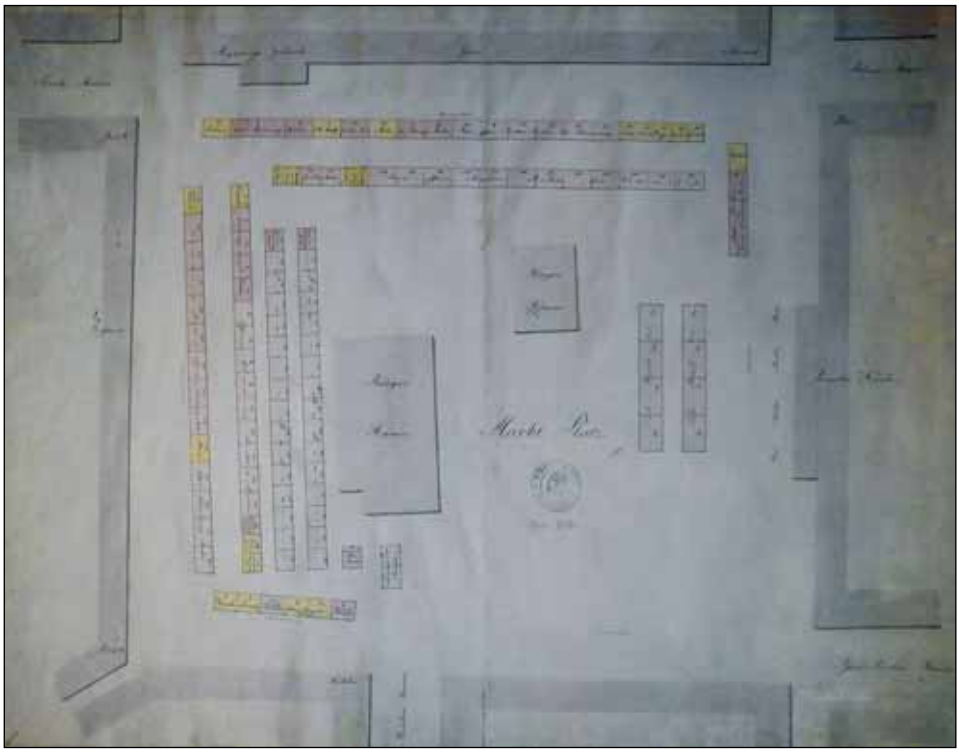

Ryc. 12. Plan Starego Rynku z rozmieszczeniem bud handlowych i kramów, autor nieznany, lata 1829–1830, rysunek kolorowany (WMBPB, sygn. C III 572)

Fig. 12. A plan of the Old Market Square, showing stalls and stands, author unknown, 1829–1830, a coloured drawing (WMBPB, catalogue no. C III 572)

w pocz. XIX w., wykonany w 1903 r. na pewno jest rysunkiem wizji artystycznej, nie mającej wiele wspólnego z ówczesną, historyczną rzeczywistością, nie tylko ratusza"[27].

Kolejna akwarela Paula Bertholda Jaekela z 1920 r.[28] (ryc. 24) oraz nieautoryzowany obraz reprodukowany w przewodniku Józefa Żernickiego[29] (ryc. 25) na których przedstawiono blok śródrynkowy, powtarzają identyczny widok. Najprawdopodobniej prace te są kopiami zaktualizowanymi na podstawie studium z natury, fotografii bądź grafiki. Twórcy uznali zapewne, iż w wyglądzie zabudowy prawdziwego Starego Rynku zaszły łatwo dostrzegalne zmiany i aby uniknąć zarzutu, że odwzorowali wygląd anachroniczny, prace swoje uzupełnili zgodnie ze stanem rzeczywistym.

Na nieautoryzowanej akwareli z 18 marca 1829 r. ukazano pierzeję południową i wschodnią oraz zrujnowaną zabudowę śródrynkową wraz z siedzibą władz miejskich[30] (ryc. 10). Dzieło to jest jedynym przedstawieniem bud kupieckich od strony zachodniej, na podstawie studium z natury. Na widoku utrwalono cztery domy kramarskie i przylegający do ratusza budynek o dwuspadowym dachu. Piętrowa budowla z poddaszem ma barokowe formy architek-

[27] Rogalski B. 1997, s. 335.

[28] Banach W. 2001, s. 136.

[29] Żernicki J. 1926, s. 29.

[30] Łbik L. 2012, s. 62; Chojnacka B. 1996, s. 179.

Ryc. 13. Fragment planu Bydgoszczy, Breitherr, 1834 r. (APB, nr zespołu 189, sygn. 7)

Fig. 13. A fragment of a street plan of Bydgoszcz, Breitherr, 1834 (APB, collection no. 189, item 7)

toniczne i podcienia arkadowe w przyziemiu. Elewację wieńczy dekoracyjny szczyt z wolutami, obeliskami, kulą i chorągiewką wiatrową.

Litografia barwna Juliusa Gretha z 1848 r. odwzorowuje przekształconą w 1834 r. elewację kościoła pod wezwaniem świętego Ignacego Loyoli[31] (ryc. 8). Fasadę z trójkątnym szczytem wypełnionym arkadami flankowały dwie wieże zwieńczone wielobocznymi latarniami o barokowych hełmach. Półkoliste wejście główne ujmowały pilastry z figurami świętych Piotra i Pawła. Na wieżach pojawiły się zegary, a w dolnych partiach — drzwi. Na elewacji umieszczono jeden duży i szesnaście małych otworów okiennych w opaskach o łuku pełnym. Świątynia wkomponowana w zachodnią pierzeję rynku stanowiła ważny akcent architektoniczny, charakterystyczną dominantę w krajobrazie miejskim i wyróżniała się wśród niskiej zabudowy mieszkaniowej.

Drzeworyt wycięty według rysunku Wojciecha Gersona przedstawia plac staromiejski w latach 1857–1861[32] (ryc. 26). Wieże kościoła jezuickiego przykrywają ostrosłupowe daszki zrealizowane w 1857 r. przez bydgoski warsztat dekarski Jacoba Pietschmanna. Poprzednie zadaszenie zniszczyła wichura w dniu 18 czerwca 1848 r. Wówczas z pejzażu miejskiego znikł charakterystyczny i ważny akcent architektoniczny. W roku 1843 w „Gazecie Kościelnej" anonimowy autor pisał o „szczególnie pięknych wieżach kościelnych, prawdziwej ozdobie miasta". Natomiast w 1848 r. członkowie Komitetu Odbudowy Wieżyc Kościoła Jezuickiego

[31] Pastuszewski S. 1991, s. 200; Chojnacka B. 1996, s. 72; Posadzy W. 1957, s. 97, 118; Piękna. 2006, s. 666; Frycz J. 1956, s. 508.

[32] Chojnacka B. 1996, s. 35, 155; Posadzy W. 1957, s. 107, 118.

Ryc. 14. Południowa pierzeja Starego Rynku, Paul Berthold Jaekel, bd., rysunek tuszem (MOB, nr inw. MOB/H/1477)

Fig. 14. The southern frontage of the Old Market Square, Paul Berthold Jaekel, no date, an ink drawing (MOB, inventory no. MOB/H/1477)

Ryc. 15. Północna pierzeja Starego Rynku, Paul Berthold Jaekel, 1857 r., rysunek ołówkiem (MOB, nr inw. MOB/H/1475)

Fig. 15. The northern frontage of the Old Market Square, Paul Berthold Jaekel, 1857, a pencil drawing (MOB, inventory no. MOB/H/1475)

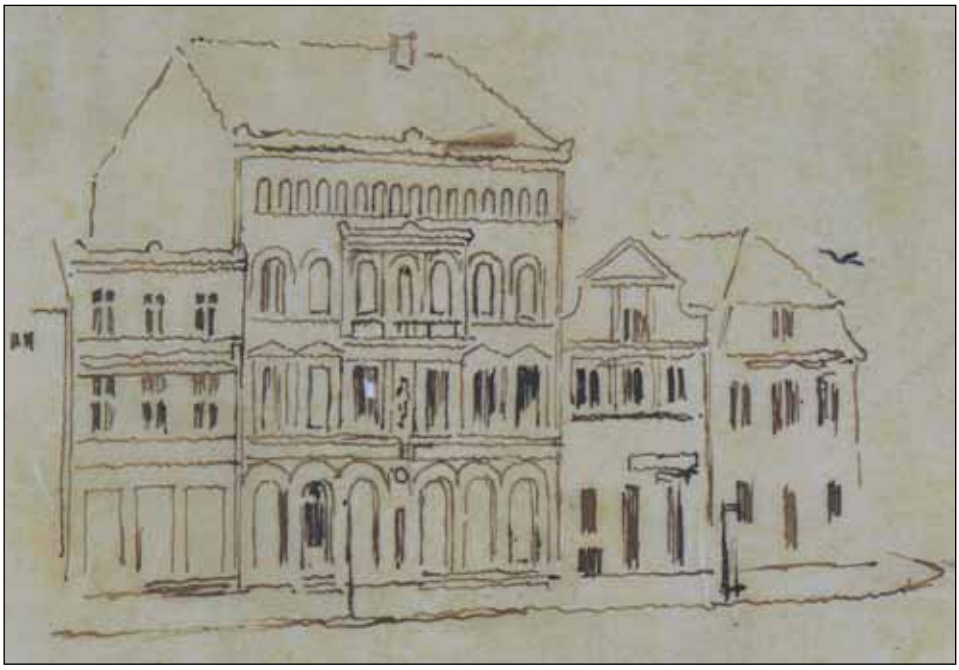

Ryc. 16. Południowa pierzeja Starego Rynku, Paul Berthold Jaekel, lata sześćdziesiąte XIX w., rysunek tuszem (MOB, nr inw. MOB/H/A/1476)

Fig. 16. The southern frontage of the Old Market Square, Paul Berthold Jaekel, the 1860s, an ink drawing (MOB, inventory no. MOB/H/A/1476)

Ryc. 17. Południowo-zachodnia strona Starego Rynku, wmurowanie kamienia węgielnego pod pomnik Fryderyka II, fotografia, 21 X 1861 r. (Aus dem Posener. 1912)

Fig. 17. The south-western part of the Old Market Square; laying the foundation stone of the monument to Frederick II, a photograph, 21 October 1861 (Aus dem Posener. 1912)

Ryc. 18. Zachodnia strona Starego Rynku, ustawienie pomnika Fryderyka II, fotografia, 31 V 1862 r. (MOB, nr inw. MOB/H/F/1265/K/195)

Fig. 18. The western part of the Old Market Square; erecting the monument to Frederick II, a photograph, 31 May 1862 (MOB, inventory no. MOB/H/F/1265/K/195)

Ryc. 19. Zachodnia pierzeja Starego Rynku, kościół jezuicki, Rudolf Bradengeier, 1865 r., fotografia (MOB, nr inw. MOB/H/F/103/K/24)

Fig. 19. The western frontage of the Old Market Square, the Jesuit church, Rudolf Bradengeier, 1865, a photograph (MOB, inventory no. MOB/H/F/103/K/24)

Ryc. 20. Fragment południowej pierzei Starego Rynku, Rudolf Bradengeier, 1870 r., fotografia (MOB, nr inw. MOB/H/F/1515/M/621)

Fig. 20. A detail of the southern frontage of the Old Market Square, Rudolf Bradengeier, 1870, a photograph (MOB, inventory no. MOB/H/F/1515/M/621)

Ryc. 21. Północno-zachodnia strona Starego Rynku z kościołem jezuickim, stan ok. 1862 r., August Wolff, 1919 r., olej na dykcie (MOB, nr inw. MOB/H/F/1607)

Fig. 21. The north-western part of the Old Market Square with the Jesuit church in c. 1862, August Wolff, 1919, oil on plywood (MOB, inventory no. MOB/H/F/1607)

Ryc. 22. Blok śródrynkowy, stan ok. 1800 r., Paul Berthold Jaekel, 1903 r., rysunek tuszem, akwarela (MOB, nr inw. MOB/H/1503)

Fig. 22. The block of buildings in the middle of the Market Square in c. 1800, Paul Berthold Jaekel, 1903, an ink drawing, watercolour (MOB, inventory no. MOB/H/1503)

odnotowali, iż „największa ozdoba naszego miasta, atrakcja dla przybyszów, nasza duma, wyniosłe wieże kościoła jezuitów leżały u naszych stóp”[33]. Elewację świątyni poprzedzono tarasem z balustradą, zaś drzwi wejściowe — schodami.

Fotografia (ryc. 18) i obraz olejny Augusta Wolffa (ryc. 21) ukazują krajobraz placu staromiejskiego w 1862 r.[34] 31 maja tego roku na rynku staromiejskim postawiono pomnik Fryderyka II Wielkiego. Zaprojektował go rzeźbiarz Eduard Ludwig Uhlenhuth, zaś odlew z brązu wykonała berlińska firma Gladenbeck[35]. Rzeźba przedstawiała króla pruskiego ubranego w surdut. Monarcha prawą ręką wspierał się na lasce, natomiast w lewej trzymał zwój symbolizujący plan budowy Kanału Bydgoskiego. Postać stała na granitowym cokole z napisem: *Dem größen Könige Friedrich II die dankbaren Bewohner des Netz Gaues am. 31. Mai 1862 r.* („Wielkiemu królowi Fryderykowi II wdzięczni mieszkańcy okręgu noteckiego 31 maja 1862 r.”). Postument znajdujący się na trzech kwadratowych stopniach w kształcie piramidy stożkowej flankowało dekoracyjne, żeliwne ogrodzenie. Całość mieściła się na prostokątnej, trójstopniowej wysepce ograniczonej krawężnikiem.

Źródła ikonograficzne dokumentują także wygląd i umiejscowienie lamp ulicznych na Starym Rynku. W latach 1800–1857 plac miejski podświetlano lampami olejnymi zawieszonymi na łańcuszkach między budynkami (ryc. 15, 27), a w okresie od 1865 do 1870 lampy rozmieszczono także przed budynkami w pierzejach rynkowych (ryc. 19–20). Urządzenia wyróżniały się bogatymi zdobieniami i staranie opracowanym czarnym, żeliwnym trzonem

[33] Pastuszewski S. 1991, s. 199–200.

[34] Chojnacka B. 1996, s. 113, 204.

[35] Romaniuk M. 2002, s. 33–34.

Ryc. 23. Blok śródrynkowy, stan ok. roku 1790, August Wolff, 1919 r., akwarela (MOB, nr inw. MOB/H/A/1496)

Fig. 23. The block of buildings in the middle of the Market Square in c. 1790, August Wolff, 1919, watercolour (MOB, inventory no. MOB/H/A/1496)

Ryc. 24. Blok śródrynkowy, stan ok. 1790 r., Paul Berthold Jaekel, akwarela zreprodukowana na widokówce, 1920 r. (WMBPB, nr inw. P 993)

Fig. 24. The block of buildings in the middle of the Market Square in c. 1790, Paul Berthold Jaekel, a watercolour reproduced on a postcard, 1920 (WMBPB, inventory no. P 993)

Ryc. 25. Blok śródrynkowy, stan przed rokiem 1774, autor nieznany (za: Żernicki J. 1926, s. 29)

Fig. 25. The block of buildings in the middle of the Market Square before 1774, author unknown (after: Żernicki J. 1926, p. 29)

Ryc. 26. Widok Starego Rynku od strony wschodniej, stan na lata 1857–1861, Wojciech Gerson, drzeworyt, ryt. L. Fiedler, 1868 r. (WMBPB, nr inw. 09 675, sygn. MAGS Gr 675)

Fig. 26. The Old Market Square viewed from the east in c. 1857–1861, Wojciech Gerson, a woodcut, engraved by L. Fiedler, 1868 (WMBPB, inventory no. 09 675, catalogue no. MAGS Gr 675)

z przewiązkami, posadowionym na bazie. W latach 1862–1870 w narożnikach ogrodzenia otaczającego pomnik Fryderyka II Wielkiego postawiono cztery latarnie gazowe na kamiennych cokołach. Oświetlenie wzbogacono żeliwnymi kutymi ozdobami oraz zwieńczono wyobrażeniem orłów zrywających się do lotu i zwróconych w cztery strony świata[36] (ryc. 19–20).

W XVIII w. wodę czerpano z usytuowanych na Starym Rynku studni (ryc. 6). Na planie Gretha w 1774 r. widoczna jest w północno-zachodnim narożu placu studnia w kształcie kwadratu (ryc. 4), natomiast w latach 1829–1865 w północno-zachodnim i południowo-wschodnim narożniku Starego Rynku działały już dwie pompy (ryc. 10, 19).

[36] Tamże, s. 35; Raszewski Z. 1994, s. 97.

Ryc. 27. Fragment zabudowy północnej pierzei Starego Rynku, autor nieznany, 1855 r. (za: Aus dem Posener. 1911, s. 118)

Fig. 27. A fragment of the northern frontage of the Old Market Square, author unknown, 1855 (after: Aus dem Posener. 1911, p. 118)

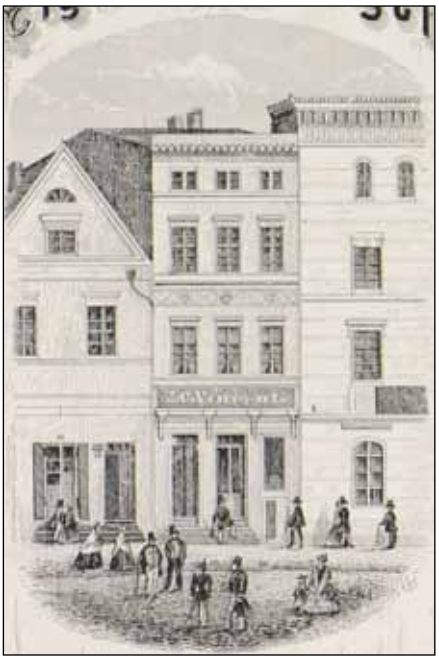

Ryc. 28. Fragment zabudowy północnej pierzei Starego Rynku, Hermann Kühn, 1865 r., litografia, druk reklamowy Składu Cygar J.C. Vincenta (MOB, nr inw. MOB/H/A/869)

Fig. 28. A fragment of the northern frontage of the Old Market Square, Hermann Kühn, 1865, a lithograph, an advertisement of J.C. Vincent's cigar shop (MOB, inventory no. MOB/H/A/869)

Widoki z lat 1829–1870 ukazują nawierzchnię rynku utwardzoną kamieniami polnymi (ryc. 10, 15, 19–20). Od roku 1857 wzdłuż pierzei południowej i północnej znajdowały się chodniki przeznaczone dla ruchu pieszego (ryc. 15, 19).

Ikonografia Starego Rynku dokumentuje również zabarwienie pokrycia dachowego i fasad, a także oprawę architektoniczną, kolorystykę, kształt, rozmieszczenie i podział witryn oraz stolarki okiennej i drzwiowej. Pod koniec lat czterdziestych XIX w. na parterze kamieniczek przyrynkowych pojawiły się niewielkie okna wystawowe, wyróżnione kolorowymi daszkami ochronnymi. Witrynki umożliwiały ekspozycję sprzedawanych produktów, wgląd do wnętrza sklepu i wskazywały na handlowo-usługowe funkcje budynków. Na fasadach oraz w otworach okiennych umieszczano liczne pionowe, poziome i w formie dekoratywnego kartusza szyldy reklamowe z nazwiskiem właściciela, nazwą składu i informacją o proponowanych produktach (ryc. 15, 20, 28). W latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XIX stulecia kamienice miały dwuskrzydłowe drzwi dwu-, trój- lub wielopłycinowe oraz z prostokątnym lub półkolistym nadświetlem (ryc. 15, 27–28). Od pierwszej połowy XIX w. w kościele jezuickim korzystano z drzwi dwuskrzydłowych o równych skrzydłach i z półkolistym, przeszklonym nadświetlem, podzielonym gęstą siatką szczeblin (ryc. 8, 19).

Obraz Starego Rynku zmieniał się nieustannie, pewne fragmenty dawnej zabudowy znikały z pejzażu architektonicznego, a w ich miejscu pojawiały się nowe budynki, o efektownej i dekoracyjnej fasadzie. Ikonografia o wartościach historyczno-dokumentacyjnych, przekazuje szczegółowe informacje o wyglądzie placu staromiejskiego, poszczególnych budowli, nawierzchni, oświetlenia, urządzeń technicznych i monumentów.

Adres Autorki:
mgr Aleksandra Pasieta
ul. Grunwaldzka 7/15
89-300 Wyrzysk
aleksandrapasieta@wp.pl
ORCID: 0000-0002-8904-8590

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

APB [Archiwum Państwowe w Bydgoszczy], nr zespołu 189, sygn. 1; 6; 7.

MOB [Muzeum Okręgowe im. Leona Wyczółkowskiego w Bydgoszczy]: nr inw. MOB/H/A-869; 1476; 1496; nr inw. MOB/H-1449; 1475; 1477; 1503; 1539; nr inw. MOB/H/F-1607; nr inw. MOB/H/F-1265/K/195; 103/K/24; 1515/M/621.

WMBPB [Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna im. dra Witolda Bełzy w Bydgoszczy], sygn. C IV 439; C III 572; P 993; MAGS Gr 675.

Źródła i opracowania publikowane

Aus dem Posener. 1911. „Aus dem Posener Lande. Monatsblätter für Heimatkunde", R. VI.

Aus dem Posener. 1912. „Aus dem Posener Lande. Monatsblätter für Heimatkunde", R. VII.

Banach Wojciech. 2001. *Czas odnaleziony. Bydgoszcz na dawnych pocztówkach (1894–1945)*, Bydgoszcz.

Chojnacka Barbara. 1996. *Widoki Bydgoszczy*, Bydgoszcz.

Frycz Jerzy. 1956. *Plany i ikonografia miasta Bydgoszczy*, „Biuletyn Historii Sztuki", t. 18, nr 4, s. 507–508.

Gardiewski Carl. 1889. *Adressbuch nebst allgemeinem Geschäfts — Anzeiger von Bromberg und dessen Vororten auf das Jahr 1890 auf Grund amtlicher und privater Unterlagen*, Bromberg.

Heyduk Bronisław. 1971. *Dahlberg w Polsce. Dziennik i ryciny szwedzkie z dziejów „Potopu" 1656–1657*, Wrocław.

Historia. 1991. *Historia Bydgoszczy*, t. I: *do roku 1920*, red. M. Biskup, Warszawa-Poznań.

Historia. 1999. *Historia Bydgoszczy*, t. II, cz. 1: *1920–1939*, red. M. Biskup, Bydgoszcz.

Historia. 2004. *Historia Bydgoszczy*, t. II, cz. 2: *1939–1945*, red. M. Biskup, Bydgoszcz.

Hojka Zdzisław. 1992. *Bydgoszcz na starej fotografii*, cz. 1, Bydgoszcz.

Hojka Zdzisław. 1993. *Bydgoszcz na starej fotografii*, cz. 2, Bydgoszcz.

Hojka Zdzisław. 1994. *Bydgoszcz na starej fotografii*, cz. 3, Bydgoszcz.

Hojka Zdzisław. 2002. *Dawna Bydgoszcz w fotografii*, Bydgoszcz.

Kabaciński Ryszard, Kotowski Wojciech, Wojciak Jerzy. 1980. *Bydgoszcz. Zarys dziejów*, Bydgoszcz.

Koch L. 1882. *Wohnungs — Anzeiger nebst Adress- und Geschäfts- Handbuch für Bromberg und Umgebung auf das Jahr 1882*, Bromberg.

Łbik Lech. 1998. *Widok i plan Bydgoszczy z czasów szwedzkiego potopu*, „Materiały do Dziejów Kultury i Sztuki Bydgoszczy i Regionu", z. 3, s. 17–25.

Łbik Lech. 2012. *Ratusz i zabudowa śródrynkowa z czasów staropolskich w Bydgoszczy*, „Kronika Bydgoska", t. 32, s. 51–73.

Łosiowie Jolanta i Józef. 1998. *Szesnastowieczny ratusz bydgoski w świetle badań archeologicznych*, „Materiały do Dziejów Kultury i Sztuki Bydgoszczy i Regionu", z. 3, s. 11–16.

Nowakowski Tomasz. 2005. *Lokacja i układ urbanistyczny Bydgoszczy na tle przemian gospodarczych w XIV wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", R. LIII, nr 1, s. 17–34.

Ohlhoff Gerhard, Samel Wilfried. 1979. *Bromberg in alten Ansichtskarten*, Frankfurt am Main.

Pastuszewski Stefan. 1991. *Kościół pod wezwaniem św. Krzyża (później św. Ignacego Loyoli) w Bydgoszczy*, „Kronika Bydgoska", t. 11 (1989), s. 195–220.

Piękna. 2006. *Piękna stara Bydgoszcz* (tom I z serii Bydgoszcz miasto na Kujawach), red. J. Derenda, Bydgoszcz.

Posadzy Wiesław. 1957. *Bydgoszcz*, [w:] *Studia z historii budowy miast polskich*, „Prace Instytutu Urbanistyki i Architektury", R. VI, z. 2/17, s. 81–120.

Raszewski Zbigniew. 1994. *Pamiętnik gapia. Bydgoszcz jaką pamiętam z lat 1930–1945*, Bydgoszcz.

Rogalski Bogumił. 1997. *Recenzja albumu pt. „Widoki Bydgoszczy"*, „Kronika Bydgoska", t. 18 (1996), s. 332–345.

Romaniuk Marek. 2002. *Pomnik króla Fryderyka II Wielkiego w Bydgoszczy*, „Materiały do Dziejów Kultury i Sztuki Bydgoszczy i Regionu", z. 5, s. 31–36.

Tomkiewicz Władysław. 1962. *Weduty polskie z albumu J. R. Storna*, „Rocznik Historii Sztuki", t. 3, s. 262–288.

Wende Oswald. 1864. *Wohnungs — Anzeiger und Adreßbuch für die Stadt und den Polizeibezirk Bromberg auf das Jahr 1864 unter Benutzung der amtlichen Materialien*, Bromberg.

Zyglewski Zbigniew. 1995. *Dwa najstarsze plany Bydgoszczy z roku 1657*, „Kronika Bydgoska", t. 16 (1994), s. 120–130.

Żernicki Józef. 1926. *Ilustrowany przewodnik po wielkiej Bydgoszczy i okolicy*, Bydgoszcz.

THE OLD MARKET SQUARE OF BYDGOSZCZ IN THE LIGHT OF ICONOGRAPHIC AND CARTOGRAPHIC SOURCES (FROM THE 17TH TO THE THIRD QUARTER OF THE 19TH C.)

The article explores the history of the Old Market Square in Bydgoszcz on the basis of iconographic and cartographic sources. It reproduces street plans of the city and pictures of the Market Square from the period between the 17th and the third quarter of the 19th c. by Erik Jönsson Dahlbergh, Johann Rudolf Storn, Julius Greth, Wojciech Gerson, Paul Berthold Jaekel and August Wolff.

From the town-planning perspective the Old Marked Square had several unusual distinguishing features: the town hall, the monument to Frederick II the Great and buildings with stalls in the middle of the square. From the second half of the 17th c. the townscape of this area was dominated by the Jesuit church, its two spires towering over the buildings around the Square. In the 1840s modernity came to the Square with the first shop-signs on elevations, street gaslights and pumps. Sources abound in reliable and detailed information on the history of the development of the Square, shop windows, door and window frames, the road surface, street lighting, new devices and monuments. Iconographic sources have a historical, documentary, research, artistic and aesthetic value. With some old buildings disappearing and being replaced by new ones, the image of the Square was constantly evolving.

Translated by
Izabela Szymańska